

O kociánku dvoudomém – rostlině roku 2023

Kociánek dvoudomý (*Antennaria dioica*) je pro mne vcelku běžná růžovostříbrná, pozdně jarní až časně letní bylina času mé adolescence a botanické juvenility (první rostlinu jsem sebral, kupodivu, až když mi bylo patnáct). Na stráních, v ladech i na pastvinách nebo ve světlých lesích jí bylo dost, protože pocházím z moldanubika, z paroviny v mezofytiku Orlického kraje; kdybych byl vinařským synem zpod Pálavy, byl by mi jistě větší vzácností. Dnes je však vzácností téměř všude, a proto ho Česká botanická společnost vyhlásila rostlinou roku 2023 (blíže také str. LXXXVI–LXXXVII kuléru této *Živy*). Pojďme se na druh podívat z pohledu botanika a zároveň ho přiblížit amatérským přírodovědcům.

Kociánek dvoudomý náleží do čeledi hvězdnicovitých (*Asteraceae*), ale nikoli na první pohled jako sedmikráska nebo pampeliška. Rostliny vysoké 10–20 cm tvoří drobné úbory, po 5–10 nahloučené do chocholíků, nápadných hlavně stříbrošedě chlupatými zákrovy, stažených na konci lodyh se střídavými čárkovitými listy (obr. 1 a 2, a také na 2. str. obálky). Přízemní listy jsou obkopynaté, na rubu nápadně běloplstnaté, v nepravidelných přízemních růžicích. Rostliny vyhánějí z oddenků nejen květonosné lodyhy, ale i sterilní, v uzlinách kořenující výběžky, rovněž s růžicemi listů. Přízemní růžice často přezimují, takže když si je zapamatujeme v období květu, může je dobrý pozorovatel objevit i v předjaří nebo v bezsněžné zimě (obr. 3 a 4), zatímco v bujně vegetaci na rozkvetlé stráni je před rozkvetem snadno přehlédne.

Je to rostlina dvoudomá, kvetoucí každým pohlavím jinak. Samičí rostliny mají

květy nachové, nitovité, s nápadně vyčnívající dvouklanou bliznou (někteří autoři uvádějí i velmi zakrnělé, takřka neznatelné prašníky). Naproti tomu samčí rostliny kvetou téměř vždy bíle, s korunou trubkovitou, vyvinutými prašníky, ale z trubky obvykle vyčnívá velmi podobná dvouklaná blizna – jde v podstatě o květ funkčně samčí, ale z hlediska dvoudomosti jako takové trochu klamající tělem, neboť vypadá jako oboupohlavný (srovnání samčích a samičích květenství na obr. 5 a 6). Ostatně botanici v minulosti dobře věděli, že je kociánek dvoudomý (sám Carl von Linné popsal druh jako *Gnaphalium dioicum*), ale jeho květy nazývali většinou plodnými (samičí rostliny) nebo neplodnými (samčí rostliny), např. František Polívka v *Názorné květeně zemi koruny české* (1904). A ještě jeden znak je v květu nápadný: samčí květy mají chmýr na konci kyjovitě zduřelý, zatímco chmýr samičích rostlin je „normální“, čárkovitý. Tento znak, vedle dvoudomosti,



1 Kociánek dvoudomý (*Antennaria dioica*), samčí rostlina. Foto z archivu Základní organizace Českého svazu ochránců přírody Hořepník

2 Kvetoucí samičí populace kociánku v národní přírodní památce Křížky ve Slavkovském lese. Foto P. Tájek

vedl nakonec k oddělení kociánků od ostatních protěží (*Gnaphalium*) do samostatného rodu. Kociánky mají vůbec specifické rozmnožování. Není bez zajímavosti, že v Americe mají domov i apomiktické druhy (např. *A. alpina*) a jako typ *Antennaria* se dokonče nazývá jeden ze základních typů diplosporie – mitotická diplosporie.

Celkové rozšíření a kde kociánek u nás roste

Kociánek dvoudomý je eurasijský druh, s výskytem od Atlantského pobřeží po východní Sibiř, odkud přesahuje na Aleuty. Na severu zasahuje až do arktického pásu. Vesměs se vyhýbá vápencovým územím v teplých oblastech, na severu a ve vysokých horách ale vymění drsné klimatické podmínky za úživnější podklad. V České republice to příliš patrné není, Krkonoše a Jeseníky jsou relativně nízké a převážně silikátové hory, ale např. v Belianských Tatrách ho najdeme v alpském bezlesí na odvápněných půdách častěji než alpský příbuzný druh kociánek karpatský (*A. carpatica*, osobní pozorování autora).

Ekologicky bychom mohli kociánek dvoudomý nazvat „střední“ rostlinou – nejčastěji se vyskytuje ve středních polohách mezofytika až v podhůří, mnohem méně na horách a v nížinách, nejraději na mírně kyselých až neutrálních podkladech. A dodejme, že na mělkých půdách. Biotopově ho najdeme na suchých pastvinách, ladech, pahorcích, mezích, vřesovištích, podhorských smilkových loukách a v krátkostébelných acidofilních trávnících, na světlých okrajích lesů a na lesních mýtinách (především v borech). Roste vesměs na místech s menší konkurencí trav a dalších vytrvalých bylin, přirozeně narušovaných pastvou, případně sečí. Fytoecologicky je charakteristickým druhem zejména smilkových trávníků a vřesovišt,





hlavně svazů *Violion caninae*, *Genisto pilosae-Vaccinion* a méně *Euphorbio cyparissiae-Callunion vulgaris* (Chytrý a kol. 2007). Jeho „acidofilnost“ je narušena v sekundárních řídkých borech, kde přetrvává na vápnatých písčovicích (fytocenologicky svazu *Festuco-Pinion sylvestris*).

Zmíněné údaje jsou téměř „jako šité“ na českou parovinu s její mozaikovitou skladbou biotopů a téměř chybějícími bazickými, natož vápnatými horninami. Respektive byly, než v 60. letech 20. století skončil, jak s oblibou říká (geo)botanik Jiří Sádlo, zemědělský „neolit“.

Proč ubývá?

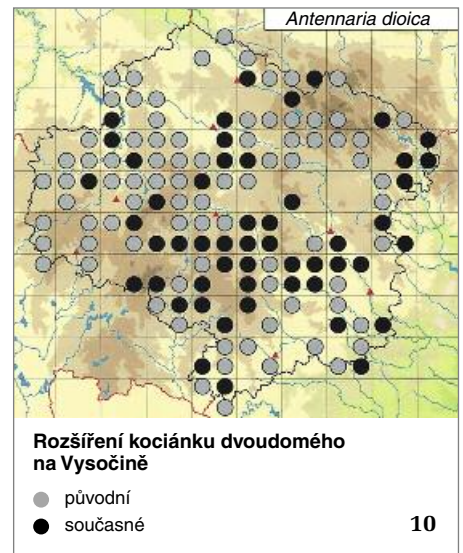
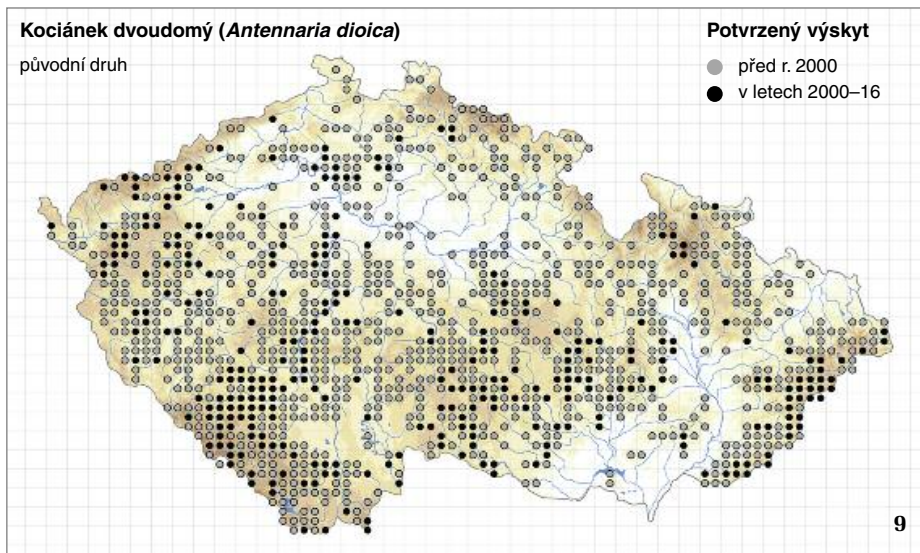
Protože „skončil neolit“. Jak jsem již zmínil, kociánek, ačkoli dříve vytvářel poměrně rozsáhlé porosty (obr. 3) a umí přezimovat listovými růžicemi, je rostlina konkurenčně slabá, s potřebou volných plošek, na nichž může klíčit a rozrůstat se. Zásadním problémem je tedy ukončení „soukromé“ pastvy (poorlická vzpomínka v úvodu). Lidé působící v ochraně přírody si sice koncem století tento faktor uvědomili, ale mohou ovlivnit hospodaření jen na půdě v rezervacích. Je tedy logické, že se začalo pást v Českém krasu a jinde na

bohatších podkladech, případně na horách, kde existuje rezervací mnohem více. Mírně kyselé suché biotopy nejsou botanicky (a asi ani jinak přírodovědně) tak atraktivní. Navíc v 90. letech se (správně) narovnal vztahy pozemků, ale zčásti už byly suché stráně posledními záchvěvy normalizačního zemědělství rozorány (dobytek byl chován v kravínech, ale zrna bylo údajně málo), zčásti už majitelé půda moc nezajímala a nechali ji přirozené sukcesí. Lesní lokality živořily stejně, v borech, které zarůstají pomaleji, na ně často čekalo kleští z vedlejší těžby. Tak se nakonec zachovaly na světlinách podél lesních cest, pokud nebyly zality asfaltem – makadam a asfalt na okraji cesty zvládnou i některé orchideje, např. kruštíků (*Epipactis*), ale kociánek ne.

Srovnání s minulostí

Kociánek dvoudomý není kriticky ohrožený, prozatím se nachází v kategorii silně ohrožených druhů v červeném seznamu (C2), i když nelze říci, jak dlouho. Díky projektu Pladias a z něho vzniklým databázím máme poměrně přesný obraz jeho rozšíření v minulosti a současnosti. Síťová mapa rozšíření ukazuje, že v letech 2000–16 byl zjištěn ve 319 kvadrantech České republiky, zatímco v době předchozí byl zaznamenán nebo sebrán z 842 kvadrantů (obr. 9). Není to na vyhlášení poplachu, ale uvědomíme-li si, že za těch 16 let proběhlo 16 floristických kurzů České botanické společnosti a intenzivní regionální výzkum vyústil v několik červených knih a lokálních databází, minimálně zdvihnout varovný prst musíme.





3 Porost sterilního kociánku dvoudomého v Kovářské v Krušných horách na odvalu bývalého malého vápencového lomu

4 Detail sterilních listových růžic.

Okraj lesní cesty na enklávě bývalých Chaloupek, Krušné hory. Foto J. Brabec (obr. 3 a 4)

5 a 6 Samčí květenství (obr. 5) se žlutými prašníkovými trubičkami, samičí květenství (6) – patrné jsou dlouhé blizny, které vyčnívají z úborů. Foto z archivu ZO ČSOP Hořeptník (obr. 5 a 6)

7 Smil písečný (*Helichrysum arena-rium*), také z čeledi hvězdnicovitých (*Asteraceae*). Jakkoli se to zdá až úsměvné, byl s ním kociánek v lidovém léčitelství zaměňován. Foto H. Jeřábková

8 Kociánek karpatský (*A. carpatica*) ve Vyšném Kopském sedle v Belianských Tatrách na Slovensku

9 Rozšíření kociánku dvoudomého v České republice. Potvrzený výskyt před r. 2000 (šedě) a v letech 2000–16 (černě). Orig. J. Štěpánková (Kaplan a kol., Preslia 2016, 88: 229–322)

10 Mapa původního a současného rozšíření kociánku z Červené knihy květeny Vysočiny. Podle: E. Ekrťová a kol. (2021)

11 Smil písečný na hlinité písčité nedaleko Stodu v západních Čechách. Foto L. Hrouda (obr. 8 a 11)

karpatský, který netvoří nadzemní výběžky, má hnědé zákrovy a roste spíše jednotlivě (obr. 8). Jde o polymorní alpský druh vyskytující se od Pyrenejí po Karpaty. Pro svou nenápadnost byl popsán dosti pozdě, v r. 1813, a vlastně z jedné z nejvýchodnějších arel. Jak jsme již uvedli, kociánky byly původně řazeny k protěží, jimž jsou (zejména k karpatský) dost podobné. Nápadným odlišujícím rodovým, byť miniaturním znakem viditelným pouze s botanickou lupou, je výše zmíněné kyjovité rozšíření paprsků chmýru u samčích rostlin kociánku. Protože připomínají tykadla (antennae) hmyzu, byl rod popsán v r. 1791 jako *Antennaria*.

Výklad českého pojmenování není jednoznačný. F. Polívka (1904) ho odvozuje od názvu pro lodyhu: polsky kocianki, srbsky kočanj, ale i (převzatě?) maďarsky kocsán. Pravdivější ale bude asi výklad Václava Machka, největšího odborníka na etymologii jmen rostlin, který název odvozuje od koček (Jeřábková a Danihelka 2023).

Trocha užitečnosti

V minulosti byl zjevně oblíbenou trvalkou našich zahrad, parků i hřbitovů. F. Polívka (1904) píše výstižně: „hodí se dobře do květnic na obrubu záhonů“. Oblíbenost se dnes pozná možná nejjednodušeji ve vy-

hledáči Google – na prvních pěti stránkách mírně převažují zahradnicko-nabídkové odkazy nad odbornými; podle toho soudím, že zůstává oblíbenou a zahradnický šlechtěnou rostlinou.

Naopak poblehla jeho známost jako léčivky. Mnohde se setkáme s odkazy typu „užívá se květ ve formě nálevu; pomáhá při nemocech žlučníku, střevních katarrech a zánětech dýchacích cest“. Ceněné pro obsah léčivých látek byly zejména úbory samičích rostlin, do r. 1957 byly dokonce vykupovány (Macků a Krejča 1964). I to, mimochodem, svědčí o někdejší rozšíření kociánku dvoudomého. Dnes si lze stěží představit, že se jeho nasbíraná sušená květenství vážila na kila. Na druhou stranu je otázkou, zda šlo ve všech případech o kociánek, novější literatura se přiklání k možnému zaměňování s „květy slaměnky“, resp. smilů písčitého (*Helichrysum arenarium*, obr. 7 a 11), u kterého se účinek hlavně na žlučnickové potíže také traduje (např. Schonfelder a Schonfelder 2010).

Závěrem dodejme, že Česká botanická společnost i správci databáze Pladias.cz budou vděční za sdělení jakékoli lokality kociánku dvoudomého v r. 2023 (viz také článek na str. LXXXVI–LXXXVII).

Použitá literatura uvedena na webu Živý.

Z této literatury je druhý příklad – mapa a komentář v Červené knize květeny Vysočiny (Ekrťová a kol. 2021), kde kociánek rostl běžně, ale v současnosti vymizel ze 65 % kvadrantů (obr. 10).

A ještě jedno srovnání, i když spíše pocitové – jak uvádějí jeho rozšíření naše Květeny. Hojně na slunných pahorcích, suchých loukách, v mezích a na lesních mýtinách (Polívka 1904). Ve světlých a suchých lesích, na výslunných stráních dosti hojný, vyhýbá se zpravidla vápenci (Dostál 1950). Jitka Štěpánková uvádí v Klíči ke květeně ČR z r. 2002 stejné biotopy, ale roztroušeně, postupně mizí (Kubát a kol., eds.), z r. 2019 pak roztroušeně, vzácně ve východním Polabí a úvalech jižní Moravy, na celém území mizí (Kaplan a kol., eds.).

Jak kociánek ke jménům přišel

Kociánek dvoudomý je náš jediný zástupce tohoto rodu. V Tatrách se ale vyskytuje na alpských holích již zmíněný kociánek

